

Aleksander Kiklewicz

(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn)

ZNACZENIE LEKSYKALNE RZECZOWNIKA A JEGO FUNKCJA W STRUKTURZE SEMANTYCZNEJ ZDANIA

1. SEMANTYKA A SKŁADNIA: PROBLEM WZAJEMNYCH ZALEŻNOŚCI

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie zachodzących w systemie języka i zachowywanych w pamięci językowej zależności pomiędzy funkcją semantyczną grupy nominalnej (w innej terminologii: frazy nominalnej, grupy imiennej) a znaczeniem leksykalnym rzeczownika, na którym grupa nominalna jest ufundowana. Składnia semantyczna, jak wiadomo [Helbig 1992, 22 i n.; Karolak 2002, 26 i n.], wychodzi z założenia o pierwszeństwie semantycznego (w niektórych jej wersjach – referencyjnego) kryterium analizy jednostek składniowych: zdanie jest rozpatrywane jako znak sytuacji, stanu rzeczy, a jego człony – jako reprezentujące poszczególne składniki opisywanej sytuacji, na mocy czego są im przyporządkowane funkcje semantyczne predykatów, argumentów lub adiuunktów („przyłączeń” – w terminologii Stanisława Karolaka). Małgorzata Korytkowska [1992, 7] podkreśla, że wyodrębniane w strukturach predykatowo-argumentowych kategorie mają charakter autonomiczny, tzn. niezależny od poziomu gramatycznego języka – wskazuje na to wielość form wyrażania funkcji semantycznych, takich jak formy fleksyjne (w szczególności przypadek rzeczowników), wyrazy funkcyjne (zwłaszcza przyimki), szyk wyrazów i kontekst.

Gdy mowa o relacjach między funkcją semantyczną rzeczownika (w innej terminologii: syntaktemu rzeczownikowego) a jego formą gramatyczną, można wyodrębnić dwa zjawiska: homonimię i synonimię. Badacze [Awanesow 1936, 55; Buzuk 1924, 124; Helbig 1992, 144; Norman 1994, 155 i n.; Zołotowa 1988] zwrócili uwagę, że tej samej formie gramatycznej z reguły przysługują rozmaite funkcje semantyczne – por. przykłady z języka polskiego, niemieckiego i rosyjskiego:

- (1) *pozostała po nim* – temporatyw¹
chodzić po nim – lokatyw

¹ Definicje poszczególnych funkcji semantycznych rzeczowników są przytoczone w punkcie 2.

- spodziewają się po nim* – subiekt
rozpaczać po nim – obiekt/kauzatyw
 (2) *die Ausstellung des Grafikers* – subiekt
die Ausstellung der Grafiken – obiekt
 (3) *за городом* – lokatyw
(бежать) за повозкой – dyrektyw
за обедом – temporatyw
за длинным рублем – finityw
за недостатком улиц – kauzatyw
за подписью министра – komitatyw

W tym wypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem homonimii składniowej form gramatycznych. Z drugiej strony, istnieje zjawisko synonimii składniowej, polegające na tym, że język dysponuje rejestrem środków wyrażania tej samej funkcji semantycznej.² Na przykład B. J. Norman [1994, 155] pisze, że w języku rosyjskim funkcja instrumentu może zostać wyrażona za pomocą rzeczownika w dopełniaczu, bierniku, celowniku, narzędniku, mianowniku, formą z przyimkiem lub bez niego:

- (4) ИНСТРУМЕНТ:
открыть дверь ключом
вскрыть банку посредством ножа
он проник в примерную благодаря своей настойчивости
ключ легко открыл дверь
настойку готовят с сахаром
он всего добился через связи и т.

B. J. Norman [ibidem, 157 i n.] słusznie zwraca uwagę na to, że przyporządkowane tej samej funkcji semantycznej formy gramatyczne nie są równorzędne: można wśród nich wyodrębnić takie, które prezentują dane znaczenie w sposób najbardziej wyrazisty, niezależny od kontekstu. Na przykład narzędnik jest najbardziej regularną, typową formą wyrażania funkcji instrumentu, podczas gdy inne formy w większym lub mniejszym stopniu wymagają „wsparcia” kontekstu, współudziału znaczenia leksykalnego wyrazu. W gramatyce funkcjonalnej formy gramatyczne realizujące dane znaczenie w sposób najbardziej regularny stanowią centrum pola funkcjonalno-semantycznego, a formy okazjonalne, kontekstowo uwarunkowane – jego strefę peryferyjną. Na przykład w języku niemieckim (podobnie jak w polskim) argument propozycjonalny przy predykatkach stanów mentalnych może być realizowany w formie zdania lub składnika (syntaktemu):

- (5) *Er findet, dass das Buch gut ist* ‘Uważa, że że książka jest dobra’.
 (6) *Er findet das Buch gut* ‘Uważa książkę za dobrą / Dobrze ocenia książkę’.

Pierwszą formę należy uznać za podstawową, gdyż struktura propozycjonalna tego argumentu została w zdaniu (5) wyrażona w sposób

² To założenie leży u podstaw m.in. gramatyki funkcjonalnej w wersji badaczy rosyjskich i niemieckich [Bondarko 1983, 40; Sommerfeldt, Starke 1984, 21].

najbardziej eksplicytny. Sprowadzenie zaś całego zdania podrzędnego do syntaktemu przymiotnikowego *gut* ‘dobry’ stanowi rezultat derywacji, a mianowicie kompresji formy podstawowej.

Stawiane w tej pracy zadanie badawcze będzie dotyczyło tego rodzaju relewancji funkcjonalnej, z tą jednak różnicą, że tym razem mowa będzie o szczególnym typie form – o formach leksykalnych. Znaczenie leksykalne rzeczownika jest jednym z kilku czynników, które determinują jego funkcję (czy też pozycję) w strukturze predykatowo-argumentowej. Typ znaczenia leksykalnego rzeczownika czasem stanowi element definicji funkcji argumentowej, jak to obserwujemy np. w wypadku funkcji ekspericera. M. Korytkowska [1992, 46] pisze, że grupom wyrazowym występującym w tej „pozycji argumentowej” przysługuje wspólna cecha semantyczna, jaką jest <żywołność> albo <osobowość>. Występowanie w pozycji ekspericera rzeczownika o innym znaczeniu leksykalnym możliwe jest jedynie w wypadku użyć metaforycznych lub metonimicznych, por.:

(7) *Od wielu bowiem lat miasto odczuwało brak wody pitnej* < *Od wielu lat mieszkający w mieście ludzie odczuwali brak wody pitnej.*

Niektórzy badacze są skłonni wyolbrzymiać wpływ typu znaczenia leksykalnego rzeczownika na jego pozycję w strukturze predykatowo-argumentowej. Na przykład niemiecki slawista Gerd Freidhof [1978, 158] uważa, że w rosyjskich zdaniach:

(8) *Африка жаркая.*
(9) *В Африке жарко.*

formy *Африка* oraz *в Африке*, niezależnie od swoich właściwości fleksyjnych, realizują – za sprawą znaczenia leksykalnego – ten sam „przyadek głęboki”, czyli funkcję lokatywu. Myślę jednak, że w pierwszym wypadku raczej nie chodzi o miejsce jakiejś czynności czy stanu rzeczy, lecz o wyodrębniony fragment przestrzeni (Afrykę), któremu przypisuje się pewną właściwość. Jeżeli nawet w transformacji semantycznej tego zdania będzie obecny element semantyczny <miejsce> (‘Afryka to miejsce, w którym przeważa gorący klimat, panują upały’), to i tak będzie chodziło nie o miejsce akcji, lecz o miejsce, które jest rozpatrywane jako nosiciel cechy. Podobnie należy rozróżnić polskie zdania:

(10) *Mieszkanie było brudne.*
(11) *W mieszkaniu było brudno.*

O ile w zdaniu (11) syntaktem *w mieszkaniu* występuje w pozycji lokatywu (określa miejsce stanu), to w (10) syntaktem *mieszkanie* w mianowniku realizuje funkcję subiektu, czyli nosiciela cechy.³

³ W związku z tym wypada przywołać stanowisko rosyjskiego filozofa M. M. Nowosiółowa, który rozgranicza dwie formy istnienia rzeczywistości – ontologiczną i gnoseologiczną. Autor ten pisze: „Онтологически заданный мир

W rzeczywistości funkcje semantyczne grup nominalnych nie mają wąsko wyspecyfikowanego „wypełnienia” leksykalnego – zwykle mamy tu do czynienia z dość dużym zróżnicowaniem znaczeń leksykalnych rzeczowników – por. funkcję instrumentu:

- (12) *pisać piórem* – <narzędzie>
przyjechać taksówką – <środek lokomocji>
namalować obraz olejem – <płyn>
zalatwić operację przez kontakty – <relacja społeczna>

Oczywiście istnieje i odwrotna zależność: ten sam wyraz (albo wyrazy o podobnym typie znaczenia leksykalnego) może znajdować się w pozycji argumentów o różnych funkcjach semantycznych, np.:

- (13) *Nasze miasto jest pięknie.* [funkcja subiektu]
(14) *Jan mieszka poza miastem.* [funkcja lokatywu]
(15) *Jechaliśmy w stronę miasta.* [funkcja dyrektywu]
(16) *Zbudowali miasto.* [funkcja kreatywu]
(17) *Politechnika promuje się poprzez miasto.* [funkcja mediatywu]
(18) *Nagroda dla miasta Opola za współpracę z organizacjami.* [funkcja adresata /
/ beneficjanta] itd.

Zdając sobie z tego sprawę, zakładam jednak, że istnieją zależności funkcjonalne między typem funkcji semantycznej grupy nominalnej a znaczeniem leksykalnym jej bazowego rzeczownika i że zależności te (jako swego rodzaju modele probabilistyczne) są zakodowane w pamięci językowej i mogą zostać odtworzone (przynajmniej w ograniczonym zakresie) drogą eksperymentu.

вещей и гносеологически воспринятый мир вещей могут не совпадать: начертанный на листе бумаги отрезок – онтологически дискретное множество точек, а гносеологически – непрерывная линия” [1978, 197]. (Ontologicznie określony świat rzeczy i gnoseologicznie postrzegany świat rzeczy mogą się różnić: nakreślony na kartce papieru odcinek to z ontologicznego punktu widzenia dyskretny zbiór punktów, podczas gdy z gnoseologicznego punktu widzenia to linia ciągła – tłum. A. K). W wypadku zdania *Mieszkanie było brudne* możliwa jest interpretacja ontologiczna, zgodnie z którą mieszkanie jest miejscem, w którym znajduje się brud, jednak formy języka naturalnego nie odzwierciedlają bezpośrednio rzeczywistości materialnej, tylko jej odbicie w ludzkiej świadomości, dlatego powyższemu zdaniu języka polskiego należy raczej przyporządkować strukturę predykatowo-argumentową $P(x)$, z predykatem kwalitatywnym BYĆ BRUDNYM i argumentem przedmiotowym MIESZKANIE. Podobnie ujmował to Ch. Fillmore, twórca teorii „przypadków głębokich”. Pisał on [Fillmore 1977], że rejestr funkcji semantycznych grup nominalnych nie jest tożsamy z zestawem kategorii parametrycznych wykorzystywanych przy analizie dowolnej sytuacji referencyjnej, gdyż kategorie semantyki językowej zawsze stanowią rezultat pewnego ograniczenia możliwych konfiguracji uczestników sytuacji z uwzględnieniem wzorców ich kategoryzacji w umyśle. Krytykę radykalnego reizmu w badaniach z zakresu składni semantycznej można znaleźć w monografii C. Piernikarskiego [1990, 43].

2. OPIS EKSPERYMENTU I ANALIZA REZULTATÓW BADAWCZYCH

W eksperymencie⁴ wzięli udział studenci humanistycznych kierunków studiów Akademii Pedagogicznej w Słupsku oraz Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Ogólna liczba respondentów wynosi 80 osób. Polecenie w formie pisanej brzmiało: „Proszę ułożyć zdania proste z poniżej podanymi rzeczownikami. Każdy rzeczownik może występować w dowolnym przypadku”. Dalej następowała lista rzeczowników, które reprezentowały cztery grupy tematyczne (leksykalno-semantyczne):

<osoba>: *klient, kierowca, studentka*
 <czas>: *noc, wieczór, lato*
 <miejsce>: *podłoga, szosa, wieś*
 <rzecz>: *list, taksówka, młotek*
 <czynność / sytuacja>: *opóźnienie, zakup, narada*

Kolejność rzeczowników na liście miała charakter losowy.

W rezultacie badania otrzymano 1200 odpowiedzi w formie zdań prostych, zawierających jeden z wyrazów umieszczonych na liście. Każde zdanie zostało przeanalizowane pod względem jego struktury predykatowo-argumentowej, przy tym głównym przedmiotem uwagi była funkcja semantyczna grupy nominalnej, ufundowanej na rzeczowniku bodźcowym.

Zanim przedstawię rezultaty tej analizy, muszę zaznaczyć, że klasyfikacja funkcji semantycznych grup nominalnych pozostaje do dziś punktem spornym badań składniowych, a więc trudno jest mówić o jakimkolwiek standardzie w tym zakresie [zob. Polański 1999, 216]. Jak wiadomo, Charles Fillmore, twórca teorii „przypadków głębokich”, w artykule z 1968 r. wyodrębnił sześć takich kategorii (w terminologii oryginału): *agentive, objective, dative / benefactor, factitive, locative / location, instrumental*, a później rozszerzył tę listę o kolejne: *experiencer, source, result / goal* i *counter-agent* [Fillmore 1971]. Kontynuatorzy Ch. Fillmore'a w USA i Europie [Anderson 1971; 2006; Bogdanow 1977; Daneš 1985; Gregorczykowa 1990; Lewickij 1988; Nikitin 1988; Panevová 1980; Pleines 1981; Sieliwiorstowa 1982; Wsiewołodowa 2000; Zołotowa 1988 i in.] zaproponowali wiele modyfikacji tego zestawu. Niektórzy badacze, np. W. Cook [1978, 299], opowiadali się za tym, aby zminimalizować listę „przypadków głębokich” (tak aby zasadniczo nie różniła się od rejestru przypadków gramatycznych), podczas gdy inni, przeciwnie, uważali, że na tym poziomie analizy lingwistycznej należy wyeksponować wszystkie, nawet najdrobniejsze niuanse odbicia sytuacji referencyjnej w strukturze zdania, stąd np. ponad pięćdziesiąt (sic!) przypadków głębokich u M. I. Leszczenki [1988].⁵

⁴ Eksperyment jest rozumiany za J. D. Apresjanem [1966, 149] jako model badawczy, polegający na różnego rodzaju operacjach, przekształceniach czy transformacjach jednostek językowych w sztucznych, stworzonych przez badacza warunkach.

⁵ W. A. Cook [2006] pisze o pewnej dowolności wprowadzania przez badaczy coraz to nowych „przypadków głębokich”.

Kazimierz Polański w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* [1999, 216] wymienił osiem podstawowych funkcji semantycznych argumentów: *agentivus*, *benefactivus*, *comitativus*, *dativus*, *factitivus*, *instrumentalis*, *locativus* i *objectivus*. Praktyka badawcza pokazuje jednak, że rejestr ten nie jest wystarczający, dlatego w niniejszym artykule za podstawę analizy składniowej służy *Słownik syntaktyczny* G. A. Zołotowej [1988], w którym wyodrębniono ponad trzydzieści funkcji semantycznych grup nominalnych, przy czym na potrzeby prezentowanego badania wprowadzono kolejne kategorie. Poniżej przytoczono definicje funkcji semantycznych, które zostały zarejestrowane w uzyskanym przeze mnie materiale eksperymentalnym, uzupełnione o opis funkcji przywoływanych w niniejszym artykule.

Funkcja semantyczna	Definicja	Ilustracja
Adresat	istota żywa, dla której (ze względu na którą) odbywa się czynność	<i>Mówił do ludu.</i>
Agent	inicjator, wykonawca czynności	<i>Jan biegnie.</i>
Beneficjant	osoba / instytucja, na której korzyść jest realizowana czynność	<i>Zrobił to dla Marty.</i>
Deliberatyw	obiekt czynności myślowej, językowej, społecznej, obiekt postrzegania	<i>Myślała o wycieczce.</i>
Dyrektyw	kierunek ruchu, czynności zorientowanej przestrzennie	<i>Dojechaliśmy do Katowic.</i>
Dysponent	osoba / przedmiot rozporządzający czymś, posiadający coś	<i>Jan ma kota.</i>
Egzystent	podmiot istnienia	<i>Klienci byli już w sklepie.</i>
Eksperien- cer	podmiot postrzegania, stanów i czynności mentalnych, emocjonalnych	<i>Kierowca czuł się zmęczony.</i>
Faktytyw	przedmiot / stan rzeczy będący wynikiem czynności, powstały na skutek czynności	<i>Prezes zwołał naradę.</i>
Finityw	cel czynności	<i>Zadzwoń po taksówkę.</i>
Generatyw	przedmiot / osoba jako należące do określonej wspólnoty, kategorii, klasy	<i>Sklep ma starych klientów.</i>
Instrument	narzędzie, środek realizacji czynności	<i>Jan uderzył żonę nożem.</i>
Kauzatyw	przyczyna czynności, stanu, występowania cechy	<i>Wież przyciąga turystów.</i>
Komitatyw	przedmiot / czynność, które towarzyszą innemu przedmiotowi, innej czynności	<i>Z ojcem wyjadę na wakacje.</i>

Funkcja semantyczna	Definicja	Ilustracja
Komparatyw	obiekt porównywania, wartościowania	<i>Wolę wieś od miasta.</i>
Kreatyw	obiekt powstający na skutek działalności	<i>Ugotowała rosół.</i>
Lokatyw	miejsce czynności, stanu, występowania cechy	<i>Mieszkam na wsi.</i>
Mediatyw	sposób czynności	<i>Prześlij to listem poleconym.</i>
Obiekt	osoba / przedmiot / stan rzeczy poddane oddziaływaniu kogoś lub czegoś	<i>Jan obsługuje klientów.</i>
Predykat ^{a)}	czynność, stan, proces lub właściwość / cecha	<i>Pociąg ma opóźnienie.</i>
Subiekt	przedmiot, osoba, czynność itd. jako nosiciel cechy	<i>Noc była bardzo ciemna.</i>
Sytuatyw	sytuacja zewnętrzna (w przyrodzie / w społeczeństwie) określająca stan, aktywność, funkcjonowanie osoby / przedmiotu	<i>Była na naradzie.</i>
Temporatyw	czasowa charakterystyka sytuacji / stanu rzeczy	<i>Wyjechałam latem na wakacje.</i>

^{a)} Funkcja predykatu jest pełniona przez rzeczownik w połączeniu z czasownikiem posiłkowym.

Wszystkie rzeczowniki bodźcowe użyte w utworzonych przez respondentów zdaniach zostały zinterpretowane ze względu na ich funkcję semantyczną. W ten sposób powstała przytoczona poniżej baza danych: dla każdego rzeczownika (zob. wiersz nagłówkowy) ustalono liczbę użyć w zdefiniowanych powyżej funkcjach semantycznych.

<OSOBA>

Funkcja semantyczna	Klient	Kierowca	Studentka	Liczba użyć
Adresat	3	0	0	3
Agent	33	31	32	96
Deliberatyw	2	0	2	4
Egzystent	9	2	0	11
Eksperiencer	0	1	4	5
Kauzatyw	0	0	1	1
Komitatyw	0	1	0	1
Subiekt	24	23	15	62
Obiekt	7	0	1	8
Predykat	2	22	25	49
	80	80	80	240

<CZAS>

Funkcja semantyczna	noc	wieczór	lato	Liczba użyć
Deliberatyw	2	2	5	9
Egzystent	14	14	13	41
Eksperiencer	0	0	0	0
Kauzatyw	2	1	0	3
Subiekt	35	20	40	95
Obiekt	0	1	5	6
Temporatyw	27	42	17	86
	80	80	80	240

<MIEJSCE>

Funkcja semantyczna	podłoga	szosa	wieś	Liczba użyć
Deliberatyw	4	0	2	6
Dyrektyw	0	0	10	10
Egzystent	0	6	4	10
Kauzatyw	0	0	1	1
Komparatyw	0	0	2	2
Lokatyw	12	26	40	78
Subiekt	43	46	18	107
Obiekt	20	2	2	24
Predykat	1	0	1	2
	80	80	80	240

<RZECZ / NARZĘDZIE>

Funkcja semantyczna	list	taksówka	młotek	Liczba użyć
Agent	3	35	0	38
Dyrektyw	0	0	1	1
Dysponent	1	0	0	1
Egzystent	0	1	5	6
Finityw	0	4	0	4
Instrument	0	22	20	42
Kauzatyw	1	0	0	1
Komitatyw	0	0	1	1
Faktytyw	18	0	0	18
Lokatyw	0	1	0	1
Subiekt	3	5	25	33
Mediatyw	1	0	0	1
Obiekt	52	12	27	91
Posesyw	0	0	1	1
Predykat	1	0	0	1
	80	80	80	240

<CZYNNOŚĆ / SYTUACJA>

Funkcja semantyczna	zakup	narada	opóźnienie	Liczba użyć
Adresat	0	0	0	0
Agent	0	0	0	0
Beneficjent	0	0	0	0
Deliberatyw	5	0	1	6
Dyrektyw	0	1	0	1
Efektyw	0	0	11	11
Egzystent	1	41	10	52
Finityw	8	8	0	16
Generatyw	0	0	0	0
Kauzatyw	11	5	16	32
Komitatyw	1	1	0	2
Faktytyw	0	3	0	3
Mediatyw	0	1	0	1
Subiekt	24	12	3	39
Predykat	30	7	38	75
Sytuatyw	0	1	0	1
Temporatyw	0	0	1	1
	80	80	80	240

Na kolejnym etapie analizy wszystkie przytoczone powyżej tabele zostały scalone, tak aby otrzymać sumaryczne dane o liczbie użyć każdego z wyodrębnionych przypadków głębokich. Dane te zawiera poniższa tabela.

Funkcja semantyczna	osoba	czas	miejsce	rzecz	czynność/sytuacja	Liczba użyć
Adresat	3	0	0	0	0	3
Agent	96	0	0	38	0	134
Deliberatyw	4	9	0	0	1	14
Dyrektyw	0	0	10	1	1	12
Dysponent	0	0	0	1	0	1
Efektyw	0	0	0	0	11	11
Egzystent	11	41	10	6	52	120
Eksperiencer	5	0	0	0	0	5
Finityw	0	0	0	4	16	20
Instrument	0	0	0	42	0	42
Kauzatyw	1	3	1	1	32	38
Komitatyw	1	0	0	1	2	4
Komparatyw	0	0	2	0	0	2
Faktytyw	0	0	0	18	3	21
Lokatyw	0	0	78	1	0	79

Funkcja semantyczna	osoba	czas	miejsce	rzecz	czynność/ sytuacja	Liczba użyć
Mediatyw	0	0	0	1	1	2
Subiekt	62	95	107	33	39	336
Obiekt	8	6	30	91	5	140
Posesyw	0	0	0	1	0	1
Predykat	49	0	2	1	75	127
Sytuatyw	0	0	0	0	1	1
Temporatyw	0	86	0	0	1	87
	240	240	240	240	240	1200

Już wstępna obserwacja uzyskanych rezultatów badawczych pozwala stwierdzić, że poszczególne kategorie leksykalno-semantyczne nie są jednakowe pod względem funkcjonowania w strukturach składniowych. Jak widać, najwięcej różnych funkcji semantycznych przysługuje rzeczownikom nazywającym czynności / sytuacje (17 funkcji) i rzeczownikom nazywającym rzeczy / narzędzia (15 funkcji), podczas gdy nazwy czasu są pod tym względem dość ograniczone, wyspecyfikowane – tylko 7 funkcji semantycznych, przy tym dwie z nich: subiekt (95 użyc) i temporatyw (86 użyc), obejmują 75% wszystkich użyc rzeczowników czasowych w badanym materiale. Mówi to o zróżnicowaniu słownictwa pod względem funkcjonowania w strukturach predykatowo-argumentowych, a mianowicie o istnieniu co najmniej trzech klas leksyki: 1) wyrazów o wysokim stopniu specjalizacji pozycyjno-składniowej (np. rzeczowników temporalnych); 2) wyrazów o niskim stopniu nacechowania pozycyjno-składniowego (np. rzeczownikowych nazw czynności / sytuacji); 3) wyrazów, które pod tym względem mieszczą się w „strefie pośredniej”. Oczywiście podział ten ma jedynie charakter wstępny, a kwestia reprezentowania tych klas przez określone grupy semantyczne wymaga dalszych badań.

3. INTERPRETACJA REZULTATÓW EKSPERYMENTU

Z analizy materiałów eksperymentu wynika, że między przynależnością rzeczownika do grupy leksykalno-semantycznej (tzn. typem jego znaczenia leksykalnego) a jego funkcją w strukturze semantycznej zdania istnieje korelacja. Z jednej strony, każdej grupie leksykalno-semantycznej są przyporządkowane najbardziej charakterystyczne dla niej, najczęściej występujące funkcje składniowe; z drugiej zaś funkcje składniowe mają predyspozycje do tego, aby być wyrażanymi za pomocą rzeczowników o określonych typach znaczeń leksykalnych.

Zacznę od pierwszego typu zależności. Otóż uzyskane dane wskazują, że – mimo różnego stopnia funkcjonalnego wyspecjalizowania grup leksykalno-semantycznych (o czym pisałem w poprzednim punkcie) – każdej z analizowanych grup można przyporządkować takie funkcje skła-

dniowe, które są realizowane najczęściej. Jeśli chodzi o nazwy osób, taki status przysługuje funkcji agentywnej, która jest realizowana w 96 zdaniach, czyli obejmuje 40% wszystkich użyc tych rzeczowników. Dwie kolejne często występujące funkcje to subiekt (26% użyc) i predykat (20%).

W wypadku nazw czasu także można wyodrębnić trzy najbardziej charakterystyczne funkcje: subiektu (40%), temporatywu (36%) i egzystentu (17%). Bardziej składniowo wyspecjalizowane są nazwy miejsca, gdyż ok. 45% wszystkich użyc przypada na funkcję subiektu i ok. 33% na funkcję lokatywu. Trzecia ze względu na frekwencję funkcja to obiekt (13%).

Rzeczowniki nazywające czynności / sytuacje i rzeczy, jak zaznaczyłem w poprzednim punkcie, są najmniej wyspecjalizowane składniowo. Znajduje to wyraz w charakterze najbardziej typowych dla nich funkcji argumentowych. W wypadku nazw rzeczy można wyodrębnić cztery takie funkcje: obiektu (38%), instrumentu (18%), agenta (16%) i subiektu (14%). Cztery funkcje składniowe wyróżniają się również w użyciach rzeczowników dewerbatywnych: predykat (31%), egzystent (22%), subiekt (16%) i kauzatyw (13%).

Ponadto dla każdej grupy leksykalno-semantycznej można wyodrębnić funkcje syntaktyczne, które stanowią ich cechy odróżniające, a mianowicie występujące z dużą częstością właśnie w wypadku rzeczowników danej grupy. Rzeczowniki osobowe wyróżniają się jako klasa w szczególnie sposób związana z funkcją agenta, która w definicji zakłada cechę żywotności lub osobowości (wyjątek stanowią użycia metaforyczne i metonimiczne typu *Taksówka podjechała pod wskazany adres*). Dla rzeczowników nazywających czas taki status ma funkcja temporatywu (która prawie nie występuje w innych grupach leksykalnych), a dla rzeczowników nazywających miejsce – funkcja lokatywu. Nazwy rzeczy często występują w funkcji obiektu i instrumentu, a nazwy czynności / / sytuacji – w funkcji predykatu i egzystentu.

Dla każdej grupy leksykalno-semantycznej możemy zatem określić funkcje konstytuujące. Zależność między semantyką leksykalną a składnią ma jednak dwojaki charakter i przejawia się także w tym, że funkcjom składniowym są z reguły przyporządkowane określone typy leksykalno-semantyczne. W związku z tym można za G. A. Zołotową [1988, 430] rozróżniać zjawiska izo- oraz nieizosemiczności. Do konstrukcji izosemicznych zalicza się takie, które ze względu na swoją strukturę odzwierciedlają charakter opisywanego fragmentu rzeczywistości, co obserwujemy np. w sytuacji, gdy stan rzeczy jest opisywany w formie zdaniowej:

(19) *Czeka, że może on wreszcie zrozumie.*

W wypadku konstrukcji nieizosemicznych podobna zgodność desygnatu i formy jego reprezentacji językowej nie zachodzi, dlatego stany rzeczy mogą być opisywane w formach nominalizacji:

(20) *Czeka na jego zrozumienie.*

Można także rozróżniać izosemiczne i nieizosemiczne funkcje argumentowe: za izosemiczne uznamy takie, które są realizowane przez grupy wyrazowe znaczeniowo korespondujące z daną funkcją. Takie grupy leksykalno-semantyczne będą kwalifikował jako *autochtoniczne*. Na przykład funkcja agenta bądź eksperientera ma charakter izosemiczny, gdy w tej pozycji znajduje się nazwa osoby, a funkcja temporatywu – w konstrukcjach z nazwą czasu itd.

Materiał ankiety pokazuje, że w wypadku najczęściej realizowanych pozycji argumentowych dominują konstrukcje izosemiczne, co przedstawia poniższa tabela.

Funkcja semantyczna	Znaczenie autochtoniczne
Agent	<OSOBA>
Egzystent	<CZYNNOŚĆ / SYTUACJA> <CZAS>
Finityw	<CZYNNOŚĆ / SYTUACJA >
Instrument	<RZECZ>
Kauzatyw	<CZYNNOŚĆ / SYTUACJA >
Lokatyw	<MIEJSCE>
Obiekt	<RZECZ>
Predykat	<CZYNNOŚĆ / SYTUACJA >
Temporatyw	<CZAS>

W powyższym zestawieniu celowo nie została ujęta funkcja subiektu. Ma ona bowiem status szczególny. Po pierwsze, jest to najczęściej występująca w materiale badawczym funkcja: odnotowałem 336 jej użyc, co stanowi prawie 30% całości. Żadna inna funkcja semantyczna pod względem frekwencji jej nie dorównuje: obiekt występuje tylko w 130 zdaniach, agent – w 134 zdaniach, predykat – w 127 zdaniach, a inne funkcje są jeszcze rzadsze, niektóre – wręcz sporadyczne. Po drugie, funkcji subiektu nie odpowiada żadna klasa autochtoniczna rzeczowników, gdyż faktycznie wyraz o dowolnym znaczeniu leksykalnym może wypełnić tę pozycję argumentową, nazywając np. osobę, przedmiot, czynność itd., o której / którym coś się orzeka, przypisuje jakąś cechę.

Przypadek subiektu wskazuje na to, że korelacja między aspektem nominatywnym a syntaktycznym znaku jest względna. Mimo dominacji, z jednej strony, konstrukcji izosemicznych, a z drugiej – rzeczowników autochtonicznych, faktem jest także pewna otwartość każdej pozycji argumentowej na jej wypełnienie leksykalne, jak również pewna swoboda syntaktycznego zastosowania rzeczowników o określonym typie znaczenia leksykalnego. Na przykład funkcja agentywna jest realizowana nie

tylko za pomocą nazw osobowych, lecz także za pomocą chrematoni-
mów, szczególnie w konstrukcjach metaforycznych i metonimicznych.
Rzeczowniki osobowe z kolei są używane nie tylko w pozycji agentywnej,
lecz także w pozycji subiektu, predykatu, egzystentu i in.

Szczególony rodzaj informacji wynika z analizy składniowego funk-
cjonowania rzeczowników należących do poszczególnych grup leksy-
kalno-semantycznych. Zastanawiające jest np. to, że w grupie <OSOBA>
rzeczowniki *kierowca* i *studentka* dość często są przywoływane w pozycji
predykatu (odpowiednio 22 i 25 razy), np.:

- (21) *Nie wierzyłam, że kiedyś zostanę kierowcą.*
- (22) *Tata jest kierowcą.*
- (23) *Córka Heleny jest wzorcową studentką.*
- (24) *Byłam bardzo dobrą studentką.*

Tymczasem rzeczownika *klient* w tej pozycji użyto tylko dwa razy.
Można to moim zdaniem tłumaczyć przyczynami o charakterze
kulturowo-kognitywnym. Wprawdzie zakodowany w języku typ
znaczenia leksykalnego w dużym stopniu programuje funkcjonowanie
wyrazu w strukturze zdaniowej, jednak względy kompetencyjne użytkow-
ników języka nie są bez znaczenia. W rozpatrywanym przypadku znaj-
duje to wyraz w tym, że znaczenia (określę je roboczo) <bycie kierowcą>
i <bycie studentką / osobą studiującą> w systemie kulturowym współ-
czesnych Polaków bardziej kojarzą się z cechami o charakterze ogólnym,
nieaktualnym, niż znaczenie <bycie klientem>. Warto zauważyć,
że w obydwu wypadkach predykatywnie użytym rzeczownikom często
towarzyszy wyraz wartościujący:

- (25) *Mój ojciec jest doskonałym kierowcą > Mój ojciec doskonale prowadzi samochód.*
- (26) *Nie jesteś dobrym kierowcą > Nie potrafisz dobrze prowadzić samochód.*
- (27) *Ola jest dobrą studentką > Ola studiuje starannie, z zaangażowaniem.*

Podobne zróżnicowanie można zauważyć w odniesieniu do nazw
czasu. Choć dość często są one używane w pozycji subiektu (zwykle jest
to subiekt kwalitatywny), to jednak rzeczowniki *noc* i *lato* występują w tej
pozycji dwukrotnie częściej (odpowiednio 35 i 40 razy) niż rzeczownik
wieczór (20 razy). I odwrotnie, *wieczór* o wiele częściej nazywa czas akcji
– 42 razy (dla porównania: w tej pozycji *noc* występuje w 27 zdaniach,
a *lato* – w 17 zdaniach). Prawdopodobnie jest tak dlatego, że *noc* i *lato*
w kulturowym systemie Polaków są nośnikami stereotypowo kojarzo-
nych konceptów, częściowo kreowanych pod wpływem tzw. tekstów kul-
tury albo często odtwarzanych dyskursów, np. medialnych. Dlatego *noc*
i *lato* często występują jako tematy sądów, co znajduje odbicie w utwo-
rzonych przez respondentów zdaniach:

- (28) *Lato jest najcudowniejszą porą roku.*
- (29) *Polskie lato jest często deszczowe.*

- (30) *Noc była bardzo ciemna.*
(31) *Szkoda, że noc jest taka krótka.*
(32) *Noc jest bezgwiezdna.*

Okazuje się, że w kulturowym teaurusie respondentów wieczór jest mniej conceptogeniczny w porównaniu z nocą czy latem. Analiza syntaktyczna, jak widzimy, może być przydatna także w badaniach lingwokulturologicznych.

Poza czynnikiem kulturowo-kognitywnym na relację między semantyką a składnią wpływa także idiomatyka języka, a mianowicie to, że niektóre połączenia wyrazów mają charakter regularny, stale odtworzany w coraz to nowych aktach mowy. Tym można tłumaczyć dużą częstość konstrukcji z rzeczownikiem *podłoga* w pozycji obiektu: prawdopodobnie wynika to z faktu, że w pamięci językowej respondentów zakodowane są konstrukcje *umyć / wyczyścić podłogę, wypastować podłogę, zabrudzić podłogę* itp.

ZAKOŃCZENIE

Na zakończenie wypada podkreślić, że w relacjach między semantyką a składnią obowiązuje zasada symetrii i asymetrii, polegająca na tym, że funkcje składniowe jednostek leksykalnych są zaprogramowane w systemie języka, co warunkuje stabilność wymiany informacji, a jednocześnie są uwarunkowane sytuacjami użycia języka, z czego wynika inna jego właściwość – ergonomiczność, tzn. dostosowanie się do środowiska [bardziej szczegółowo na temat ergonomii języka zob. Kiklewicz 2004]. Pamięć językowa zachowuje nie tylko relacje kategorii językowych zakodowane w systemie języka, w pewnym sensie – nomotetyczne, charakterystyczne dla języka jako zjawiska, lecz także poddana jest wpływowi kompetencji kulturowo-kognitywnej użytkowników, którzy uwzględniają doznawane wrażenia, tzw. dane doświadczone, a także obowiązujący w danej wspólnocie językowej system wartości. Funkcja semantyczna grupy nominalnej (czy też pozycja argumentowa), a zwłaszcza jej plan wyrażania (jak go rozumiał Louis Hjelmslev) stanowi zatem szczególnie przypadek czegoś, co Elżbieta Tabakowska [2001, 105] określiła jako „połączenie sił”, a mianowicie przypadek współdziałania czynników formalno-gramatycznych, leksykalno-semantycznych i kognitywno-kulturowych.

Bibliografia

- J. M. Anderson, 1971, *The Grammar of Case: Towards and Localistic Theory*, Cambridge.
- J. M. Anderson, 2006, *Case Grammar* [w:] K. Brown (red.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam–Boston–Heidelberg etc., s. 220–233.
- R. I. Awanesow [Р. И. Аванесов], 1936, *Второстепенные члены предложения как грамматические категории*, „Русский язык в школе”, 4, s. 53–60.
- J. D. Apresjan [Ю. Д. Апресян], 1966, *Идеи и методы современной структурной лингвистики*, Москва.
- W. W. Bogdanow [В. В. Богданов], 1977, *Семантико-синтаксическая организация предложения*, Ленинград.
- A. W. Bondarko [А. В. Бондарко], 1983, *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*, Москва.
- P. A. Buzuk [П. А. Бузук], 1924, *Основные вопросы языкознания*, Москва.
- W. A. Cook, 1978, *A case grammar matrix model (and its application to a Hemingway text)* [w:] W. Abraham (red.), *Valence, semantic case and grammatical relations*, Amsterdam, s. 296–309.
- F. Daneš, 1985, *Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny*, Praha.
- Ch. Fillmore, 1968, *The Case for Case* [w:] E. Bach, R. Harms (red.), *Universals in Linguistic Theory*, New York, s. 1–88.
- Ch. Fillmore, 1971, *Some problems for case grammar* [w:] R. J. O'Brien, S. J. Washington (red.), *Monograph Series on Languages and Linguistics* (24), Georgetown, s. 35–56.
- Ch. Fillmore, 1977, *The Case of Case Reopened* [w:] P. Cole, J. M. Sadock (red.), *Syntax and Semantics*, vol. 8, New York–San Francisco–London, s. 59–81.
- G. Freidhof, 1978, *Kasusgrammatik und lokaler Ausdruck im Russischen*, München.
- R. Grzegorzczkova, 1990, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- G. Helbig, 1992, *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*, Tübingen.
- S. Karolak, 2002, *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*, Warszawa.
- A. Kiklewicz, 2004, *Paradoksy społecznego charakteru języka* [w:] M. Wojtak, M. Rzeszutko (red.), *W kręgu wiernej mowy*, Lublin, s. 69–79.
- M. Korytkowska, 1992, *Typy pozycji predykatowo-argumentowych*, Warszawa (*Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* t. 5/1).
- M. I. Leszczenko [М. И. Лещенко], 1988, *Виртуальный и актуальный аспекты предложения*, Минск.
- J. A. Lewickij [Ю. А. Левицкий], 1998, *Предложение и высказывание*, Пермь.
- M. W. Nikitin [М. В. Никитин], 1988, *Основы лингвистической теории значения*, Москва.
- B. J. Norman [Б. Ю. Норман], 1994, *Грамматика говорящего*, Санкт-Петербург.
- M. M. Nowosiółow [М. М. Новоселов], 1978, *Категория тождества и ее модели* [w:] М. М. Новоселов (red.), *Кибернетика и диалектика*, Москва, s. 183–211.
- J. Panevová, 1980, *Formy a funkce ve stavbě české věty*, Praha.

- C. Piernikarski, 1990, *Struktura syntaktycznych grup homogenicznych (w zestawieniu z niektórymi typami grup heterogenicznych)*, Wrocław etc.
- J. Pleines (red.), 1981, *Beiträge zum Stand der Kasustheorie*, Tübingen.
- K. Polański, 1999, *Gramatyka przypadków* [w:] K. Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 216–217.
- O. N. Sieliwiorstowa [O. H. Селиверстова] (red.), (1982), *Семантические типы предикатов*, Москва.
- K.-E. Sommerfeldt, G. Starke (red.), 1984, *Grammatisch-semantische Felder der deutschen Sprache der Gegenwart*, Leipzig.
- E. Tabakowska, 2001, *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, Kraków.
- M. W. Wsiewołodowa [М. В. Всеволодова], 2000, *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. Учебник*, Москва.
- G. A. Zołotowa [Г. А. Золотова], 1988, *Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса*, Москва.

***Lexical meaning of the noun and its function
in the semantic structure of sentences***

Summary

This paper deals with the relationship between the position of the nominal group in the semantic (propositional) structure of sentences and the word meaning of the base noun. The starting point is an idea about a functional dependence between these two parameters of elementary syntactic units. The method to prove this thesis is a psycholinguistic experiment. An analysis of the experiment results shows that the relationship between semantics and syntax is symmetric-asymmetric in nature: syntactic functions of lexical units are partly programmed in the language system, which determines the stability of verbal communication, and partly these functions are conditioned by language practices and language use situations, which determines its second feature – ergonomics, i.e. adaptation to the environment.

Adj. Monika Czarnecka